

קטעי גניזה על אודות צפת, גוש-חלב, עבלין ועקרבא

מאת י. ברסלבסקי

א. ישוב יהודי בצפת במאה ה"א.

בספרו: היהודים במצרים ובארץ-ישראל תחת שלטון הפטימיים¹, כרך ב', ע' 204, מביא י. מאן ז"ל רשימה של אנשים מצפת וסביבותיה, כגון סעדיה בר' עובדיה זלחה הנסמך בצפת, אלעזר ב' ישעיה החזן זלע בעיר עקאל זיתון (במקור עצמו כתוב עין אל זיתון²) הסמוכה למדינת צפת וכיו"ב. הרשימה כשהיא לעצמה חשובה למדי, כי היא מגלה לנו כמה ישובים יהודיים בגליל העליון, אולם התעודה חסרה לצערנו תאריך. ע"פ כתב-היד המאוחר של התעודה מייחס אותה י. מאן למאה ה"ג; ואכן זמנה המוקדם ביותר אינו יכול להיות לפני סוף המאה ה"ב, או ראשית המאה ה"ג, שהרי צפת הגיעה לכלל חשיבות רק בזמן נוסעי-הצלב, שבנו בה את מבצרה, ורק בימי השלטון הממלוכי עלתה לדרגה של בירת הגליל³. עד המאה ה"ג אין צפת נזכרת בספרו של גיאוגראף ערבי כל-שהוא⁴, בוודאי משום מיעוט אוכלוסייה וזעירותה⁵, ואילו בתעודתו של י. מאן היא נקראת: מדינת צפת. הכינוי מדינת צפת הולם איפוא את צפת בתקופה הממלוכית.

העדות המפורשת הקדומה ביותר על ישוב יהודי בימי הביניים בצפת היא עדותו של ר' אברהם אלחריזי משנת 1215 אחר ספה"ג⁶, אולם עתה יש בידינו תעודה על ישוב יהודי בצפת מן המאה ה"א.

המדפדף בעלי הגניזה בקמברידג' ימצא פה ושם גם זכר המקום צפת; כך למשל מזכירה התעודה Cambridge T. S. 18, J 2, FOL. 8 את ה"מועלם אלצפדי", התעודה⁷ T. S. 8, J 23, FOL. X — את "חזן אלצפד", אולם התעודות המרופטות האלה חסרות תאריך ואין להפיק מהן תועלת ממשית. התעודה היחידה על ישוב יהודי בצפת, שפורש בה תאריך מדויק, היא לפי שעה התעודה האוקספורדית BOD. M. S. HEB., C 13, FOL. 12. בתעודה ערבית זו, החסרה רישא וסיפא, מעידים העדים, שהם: טכין[ים] את בשראן בן גאלב, הידוע בשם אבן אלמוקפי הית[ום]⁸ וכי: הוא הודה בפניהם והע[יד] אותם על עצמו, כי מסאפר בן ישע' בן אסראייל קנה טמנו, עכור

1 J. Mann, *The Jews in Egypt and in Palestine under the Fatimids* (1

2) ר' י. ברסלבסקי, להערות על קדש, דלאה ובינאס, ידיעות ר' (תרצ"ט), ע' 48.

3) ר' Encyclopaedia des Islam IV, S. 55.

4) שם, שם; ואכן בכל ה-Bibliotheca Geographorum-arabiorum אין למצא זכר לצפת.

5) עד תקופת נוסעי הצלב היתה כנראה קדש בירת הגליל העליון; ר' י. ברסלבסקי,

קטעי גניזה על דלאה, קדש, עמאנה ובינאס, ידיעות ה' (תרצ"ח), ע' 128.

6) בספרו תחכמוני, הוצאת קמניקא, ע' 354, הוא כותב: ועברתי על צפת ומצאתי שם כחיר

האל, חשר הגדול מישר כל עקוב. צדוק הצדיק, ראש ישיבת גאון יעקב וכי.

7) מספר Folium לא נרשם בשעתו.

8) אנהם יערס[ון] בשראן בן גאלב אלמערופ באבן אלמוקפי אלית[ום].

מוסי בן הכה בן סלמון הצפתי⁹, הילד (או החינוק) היהודי, ככספו (של הילד) ולא ככספו הוא, כל החנות אשר בעיר טבריה, בטור המערבי של שוק היהודים¹⁰ והיא ירוקה, מפורסמת. בחדשי שנת ארבע-עשרה וארבע מאות, בחמשה עשר דינרים זהב טהור, וכי מסאפר [ז]ה שלם במוזמנים לבשראן בן גאלב דמי החנות הזאת מכסף מוסי בן [הכה], זה הילד, וקב[ל] ממנו את החנות, ועברה לידו עבור זה הילד, ולא נשארה לו לבשר[אן] בן גאלב כחנות זאת כל נגיעה¹¹ אחרי הסכירה הזאת בשום פנים ומכה, ואשרו (העדים) את עדותם בענין זה בזמן[?], בעשרת השניה של חדש שואל שנת חמש ועשרים וארבע מאות. זהו כל אשר כהסכם הערבי, כי זו היא נוסחתו¹².
שנת הקנייה של החנות, 414 להג'רה, היא שנת 1023-1024 אחר ספה"ג¹³;
ושנת אישור העדות הולמת את התאריך ספטמבר שנת 141034, מכאן עדות למציאות ישוב יהודי בצפת במחצית הראשונה של המאה ה"א, או בסמוך לה.

ב' ישוב יהודי בגוש-חלב במאה ה"א.

ברשימה הנידונה בראש הפרק הקודם, בא גם שם המקום גוש-חלב (אלגוש), התעודה שייכת לכל המוקדם לתקופת הממלוכים, כאמור. בכרך ב', ע' 246, של ספרו מביא י. מאן עוד תעודה, המציינת אף היא שמות של ישובים כפריים יהודיים בארץ-ישראל, ואף בתעודה זאת נקוב שם המקום אלגוש; ברם, כמו הרשימה הקודמת כן חסרה גם רשימה זאת תאריך, ואין לקבוע את זמנה בודאות. אמנם, י. מאן מיחס את הרשימה השניה למאה ה"א, כי לדעתו יש לזהות כנראה את השם רבי נהראי, הנקוב בראשה, עם מרור נהוראי הרב הגדול גדול השיבה¹⁵, שעמד בראש קהילת הבבליים בפסטאט-קאהרה¹⁶, אולם השם רבי נהראי בלבד אינו מספיק כדי לקבוע את תאריך התעודה.

9) הכתיב העתיק ביותר של צפת בערבית הוא Safat או Sifat. ראה באנציקלופדיה של האסלאם, שם, שם.

10) על שוק היהודים בטבריה באותה תקופה ר' י. ברסלבסקי, יהודי כיבר בארץ-ישראל בסוף התקופה הערבית, ידיעות ז' (ת-ש), ע' 80.

11) במקור כתוב על קה (ראה הערה 12). הכותב השמיט כנראה את האות א' מן המלה علاقة, והשוה את הבטוא «لى فى هذا المال علاقة» (البلستان وهو معجم لغوى تاليف الشيخ عبد الله البستاني اللبناني، المطبعة الامريكانيه، بيروت 1930).

12) אנהו אקר ענדהם וא[ש]הדהם עלי נפסה או מסאפר בן ישע'י בן אמראייל אשתרי מנהו למוסי בן הכה בן סלמון אלצפתי אלטפל אליהודי במאלה דון מאל נפסה נסיע אלחאנות אלתי במדינה טבריה פי אלצף אלגרי בן סוק אליהוד והי מערופה משהורה פי שהור סנה ארבע עשר וארבע מאיה בכססה עשר דינאר' דהבא עינא ואן מסאפר ה[ר]א אנקד בשראן בן גאלב תמן הדה אלחאנות מן מאל מוסי בן [הכה] הווא אלטפל וקב[ץ] מנה אלחאנות וצראת פי ידה להדא אלטפל ולם יבק לבשר[אן] בן גאלב פי הווא אלחאנות עלקה בעד הווא אלביע בוגה ולא סכב ואחבתו שהארחהם כדלך ענד מא [. . .] פי אלעשר אלחאני מן שואל סנה כסס ועשרין וארבע מאיה. הווא גוסלה מא פי אלמחצר אלערבי לאן הווא נסכתה. עם שורה אחרונה זו נפסקת התעודה.

13) ר' E. Mahler, *Wüstenfeld's—Mahler'sche Vergleichungstabellen*, Leipzig 1926

14) שם, שם.

15) מאן, שם כרך ב' ע' 101.

16) שם כרך א', ע' 204.

לעומת התאריך בלתי-המבוסס של התעודה הנ"ל יש בידינו עתה תעודה אחרת, המעידה בוודאות יתירה על ישוב יהודי בגוש-חלב במאה הי"א. התעודה Bod. M. S. Heb., C. 28, Fol. 20 הכתוב מצור לפסטאט 17, על מנת שמכתבו ישלח הלאה לטראבלוס שבצפון אפריקה. במכתב זה הוא מודיע כי: סכת (כתיבת) מכתבי זה הוא: עברתי דרך גוש-חלב (אלגוש) בכואי מטכריה ונודמנתי עם ר' ישראל, מצבו הוטב ורצוני לו המקום אשר הוא מתגורר בו. ותודיעני על מצבו אשר לא ימצא לו מקום לתארו במכתב 18. בהמשך דבריו הוא פונה אל מקבל המכתב לאמור: אבקשך אדוני שתואיל ותזרמן עם אדוני השיך אבי יוסף יעקב בן אסמעיל, יאריך ה' את כבודו, ותודיענו את שלומי ותברך אותו בשלום, ותשאלנו אם הגיעו עמו עבורנו כד לכגדריכסות מסיציליה. קבל נא אותם ממנו ודאג למשלחם עם כל אשר תמצא ראוי לכך ע"פ מיטב הכנתך. . . . יסמסם אל אדוני השיך אבי נצר סלאמ[ה] בן סעיד בן צגיר, יאריך ה' את כבודו, ותבקשנו כי ישלחם ביד שולחו 19) אל בית בן-שפתל, אל השיך אבי אלפרג' הכה אללה בן גיאח. . . . וארצה שמכתבי זה יגיע אל טראבלוס 20.

המכתב חסר תאריך 21, אולם אישיותו של אבי נצר סלאמה בן סעיד בן צגיר, הנקובה 22) בו, קובעת את זמנו. לדעת י. מאן מזדהה הזקן הנכבד מר' ורבי שלמה בן כל מר' ורבי סעדיה בן מ' צגיר 23), הנזכר רבות בתעודות הגניחה 24), עם אלשיך אבו נצר סלאמה 25) בן סעיד בן צגיר, הנזכר בתעודה 20 Bodl. 2876 25, שהיא בעצם התעודה הנדונה בזה. שלמה בן סעדיה היה אחד ממנהיגי קהילת הירושלמיים בפסטאט עוד בימי ע"י בן עמרם, יורש כהונתו של המנהיג המפורסם ר' אפרים בן שמריה 26), היינו בסוף המחצית הראשונה ובראשית המחצית השניה של המאה הי"א. הוא חתום על תעודה עוד משנת השלג ל'שטרות, היינו שנת 1022 אחר ספה"ג, בשם שלמה בר סעדיה 27), וכן מצאתי את השם אבי נצר סלאמה 28) בן סעיד בן צגיר

17) בשורה הראשונה הוא כותב: מן צור ליד בקין מן סכת, בלי תאריך השנת, ובאמצע העמוד השני כתובה המלה القسطاط.

18) ומכב כתאכי הרא עברת באלגוש פי מגני מן טברייח ואנתמעת בר' ישראל וקר על חאלה יואפקה אלמוצע אלרי חו פיה וערפני מן אחואלה מסא לא יכטס שרתה פי כתאב.

19) ע"י "האכספדטור" שלו.

20) ומאלך יא מולאי תתפלל ותגתמע במולאי אלשיך אבי יוסף יעקב בן אסמעיל אדאם אללה עוה ותכלנה סלאמי ותהניה באלמלאמה ותמאלה אן כאן וצל לנא מעה מן צקלייה תיאב כסוה תאכדאה מנה ותחם באנפאדאה מעמן תוראה כחסן ראיך ידעקהא אלי מולאי אלשיך אבי נצר סלאמ[ה] בן סעיד בן צגיר אדאם אללה עוה ותמאלה אנפאדאה בראסלה אלי דאר בן שפתל אלי אלשיך אבי אלפרג הכה אללה בן גיאח ואריוד מאב כתאכי הרא אלי טראבלס.

21) ראה הערה 17.

22) שאר האנשים הנזכרים בתעודה זו הם: אבי אלפרה בן מנחם, אבי מנצור בן שעוב, אבי אלפעל מבאריך בן סכרה, אבי אלפרג ישועה.

23) מאן, כרך ב', ע' 195. (ע"פ המפתחות שבסוף הספר).

25) מאן, כרך ב', ע' 195, הערה 14. (26) הנ"ל, כרך א', ע' 96.

27) הנ"ל, כרך ב', ע' 97.

28) סימן השאלה, שעמדי י. מאן בצד סלאמה (ר' לעיל), מיותר הוא.

גם בתעודה הקמברייגית *T.S. 10, J 8, Fol. 15* שתאריכה: שעבאן סנה אתני עשר וארבע מאית (להגירה). שהיא שנת 1021-1022 (29) אחר ספה"ג. אביו מ' סעדיה הזקן בל שלמה הניכר בן צגיר, שאין י. מאן מזכיר אותו בספריו. נזכר בתעודה הקמברייגית *T.S. 18, J 1, Fol. 7* בתאריך הכפול: ד אלפים תשצה ליצירה ואסף שמח למנינא דרגילינא ביה בפסטאט מצרים, שהיא שנת 1035-1036 אחר ספה"ג (30). הגינאולוגיה של הבן היא איפוא: שלמה בן סעדיה בן שלמה בן צגיר. ר' ישראל הנ"ל, שקבע את מושבו, בימי אבי נצר סלאמה בן סעיד בן צגיר, בגוש-חלב מעיד על קיום ישוב יהודי במאה היא במקום הגילי המפורסם הזה.

ג' ישוב יהודי בעבלין.

תגלית ביה"כ בעבלין (31), הסמוכה לשפרעם, אשרה את ידיעותינו הספרותיות על ישוב יהודי בתקופת התלמוד במקום הזה. לפי שבילי ירושלים לר' יצחק חילו היה קיים ישוב יהודי בעבלין גם במאה הי"ד; אולם מאז הוכח זיפופ של המקור (32) הזה, שוב אין לסמוך על דבריו. תחת זאת מצויות עתה בידינו שתי תעודות-גניזה, שיש בהן כדי להראות על ישוב יהודי בעבלין. שתי התעודות, האחת *Bodl. M. S. Heb., d. 75, Fol. 14* והשניה *T.S. 10, J 12, Fol. 18*, הן מכתבים פרטיים וחסרי ערך צבורי; אולם התעודה הראשונה, הערוכה אל השיך אבו סעיד מכלוף אלנאמא, מזכירה את סאלם בן נסים אלעבלאני; והתעודה השניה, מכתב מבת אל אמה, ערוכה אל עזה אלעבלאניה, היושבת במצר (קאהרה). הבת מודיעה כי הגיעה אל המקום מחלה והיא כואבת מאוד על הפרידה ועל ההכרח לשוב לחלב (שבסוריה). שתי התעודות כאחת לקיות וחסרות תאריך. התעודה השניה נפסקת עם השורה השביעית.

השמות סאלם בן נסים אלעבלאני ועזה אלעבלאניה מראים כי מוצאם היה מעבלין. אמנם, הגיאוגרפים הערביים של ימי הבינים אינם מזכירים מקום בשם עבלין, אולם השם עצמו, שהוא שם תלמודי ונשתמר עד היום, מעיד כי היה המקום קיים גם בימי הבינים.

תאריכים אין כאמור לשתי התעודות, אולם קרוב לדאי כי הן שייכות לתקופה שלפני נוסעיה הצלב, היינו למאה הי"א, כי רוב תעודות הגניזה שייכות לתקופה זו, ובכללן גם התעודות על היישובים הכפריים היהודים בארץ-ישראל (33).

ד' ישוב יהודי בעקרבה במאה הי"א.

בין קטעי הגניזה השמורים בקמברייג' מצוי שטר הרשאה *T.S. 13, J 1, Fol. 5*, שיש גם בו כדי להעשיר את ידיעותינו על היישובים הכפריים היהודים, בימי הבינים בארץ-ישראל, בישוב חדש שלא נודע עד היום.

(29) ע"פ E. Mahler; ר' הערה 13. (30) שם, שם.

(31) ר' י. ברסלבסקי, כתובת בית הכנסת בעבלין, ידיעות ב', חוברת ג'-ד' (שבט תרצ"ה), ע"פ 10'13.

(32) ר' ג. שלום, ס' שבילי ירושלים המיוחד לר' יצחק חילו - מוויק, ציון, מאסף החברה

הא"י להיסטוריה ואתנוגרפיה, ספר ו', תרצ"ד, וביחוד ע"פ מ"ז-מ"ח; וכן מ. איש-שלום, על "שבילי

ירושלים", תרביץ ו' (שבט תרצ"ה), ע"פ 197-209.

(33) ר' למשל הערה 5.

בשטר הרשאה זה ממנה פלונית³⁴ בת יחזקאל, אשת פלוני³⁴ אלעקרבאני, את ר' מאיר החזן ביר מבורך כאפוטרופוס על רכושה; ובין שאר זכויותיו היא מוסרת לו גם את הזכות לדרוש מאת בנות יצחק הכהן הטבח את הדירה אשר לה במבוי הנודע זוקאק פלוני³⁴. זמן התעודה הוא: שנת השלו למניין שטרות, היינו שנת 1024 אחר ספה"ג בקירוב.

השם אלעקרבאני קושר את שטר-ההרשאה בדברי ימי הישוב היהודי במאה הי"א בארץ-ישראל. בארץ-ישראל מצויים שני מקומות בשם "עקרבא", שהם מקומות הסטוריים קדומים: האחד, בשם עקרבא או עקרבתה, החוזר ונשנה בספר מלחמות היהודים ליוסף פלאביוס, במשנה (מעשר שני ה' ה"ב), באונומסטיקון לאבסביוס ועוד, ישב על גבול יהודה ושומרון; והשני — בגולן³⁵. הראשון הוא הכפר עקרבא, היושב מצפון לשילה (ח'רבת-סילון). והשני הוא הכפר עקרבא היושב במחוז ג'דור, או בנוקרה הצפונית, בין הכפרים מוקי וואצ'מין³⁶. משני המקומות האלה מזכיר הגיאוגראף יאקות רק את עקרבא שבגולן³⁷. הוא קורא לה "עיר" (مدينة) ומציין אותה כבירת מחוז שנקרא על שמה³⁸. פלוני אלעקרבאני היה כנראה מאחת משתי העקרבות האלה, וקרוב לוודאי כי היה מעקרבא שבגולן. ישובים יהודים מן המאה הי"א בהרי יהודה ושומרון לא נודעו לנו עד היום, ואילו בגולן ידועה לנו קהילה יהודית³⁹, וכן פיסן יהודי בנוה⁴⁰.

תעודה לקמע ד'

.....[כ]ת דין והוקנים החתומים למטה כשטר הרשאה זה כצונו
 אלעקרבאני אמרה בפנינו היו עליי עדים וקנו ממני מעתה
 בכל לשון של זכות ותנו לו כל מאיר החזן כיל מבורך
 ות בידו לזכות מחמת שאני מודה לפניכם הודאה
 כלל אלא לר[צ]וני וחפצי ונמר דעתי נתתי לו ארבע אמות
 על גבן הרשיתיהו ומניתיהו אפטרופוס שלי על כל
 וק אצל כל אדם ולמען את בנות יצחק הכהן הטבח
 להוציא מידיהם הדירה שיש לי במבוי הנודע זוקאק
 ארב[ק] רוחותיה ידועים ומפורשים והיו⁴¹ ידועה מלפנים
 הדין[רה] שהניח לי אבי יחזקאל ויצא רחם ויש לו רשות

34 הצד הימני של הגליון קרוע לכל ארכו, וע"כ חסרים כמה שמות.

35 ר' E. Schürer, *Geschichte des jüdischen Volkes II*, Leipzig 1901, S. 228.

36 ר' מפת החזרון, ZDPV XII (1889), Taf. VI.

37 אמנם את הערך עקרבא הוא פותח במלים עקריא מנזל מן ארש الیهام, אולם אין כל מקום

ליחס את פלוני אלעקרבאני שבתעודתנו לארץ זו, ראה הערה 38.

38 ועקריא איהא אסמ מדינה الجولان وهي كورة من كور دمشق (יאקות), כתב מעמ

البلدان. היצאת F. Wüstenfeld, 1867, כרך ג', ע' 695.

39 ר' ל. א. מאיר וא. ריפנברג, בניני נוה היהודיים, ידיעות ד' (חוברת א', ב' תמוז תרצ"ו, ע' 2);

י. ברסלבסקי, כתובת עברית-ארמית בנוה, שם, ע' 8, הערה 2.

40 ר' ש. קליין, נוה, פייטן עברי מנוה, ידיעות ד' (חוברת ג', תשרי תרצ"ו), ע' 76-78.

41 א' חסרה.

ימם ולהשביע ולהחרים ולפצות ולכרות ולנקות
 ועשי]תי ירו ומאמרו מאמרי וציוויו וציווי ולקוחתו
 שיי ואם אירע לל מאיר המורשה זה דבר מהדיל
 אפמ]רופים על תביעת כל אדם יהודי וזולתו ויש לו
 כל דין ושופט בין בישראל בין בזולתם עד שיוציא
 ה]חזן המורשא זה זיל ואשתקי דין והנפק לנפשך
 יו]רשוי אחריי אחריות שטר הרשאה זה מעתה
 בית דין והוקנים דברי הסנא זו והרשאתה
 לל מאיר החזן המורשא זה בכלי הכשר
 מו]דעין ותנאין עד סוף כל מודעין ותנאין דלא
 דשטרי אלא כחומר כל השטרות המעולות
 עדותינו על כל מה שנכתב ופורש בשטר
 לחיות בירו ולזכות ולראיה לאחר היום
 שב וירע כל מה שעשחה אשתו
 ורצה בכך ואמץ אמריה וקיימם
 ירים אותה והם נאמנים כרורים
 שנת שלו למניין שטרות וקיים

מפתח השמות *

ע' 58	אבו סעיד מכלוף אלנאמה אלשיך
ע' 57	אבי אלפרג' הבה אללה בן גיאה
הערה 22	אבי אלפרג' ישועה
" "	אבי אלפרח בן מנחם
" "	אבי אלפצל מבארך בן סברה
ע' 57	אבי יוסף יעקב בן אסמעיל אלשיך
הערה 22	אבי מנצור בן שעב
ע' "	אבי נאצר סלאמה בן סעיד בן צגיר אלשיך
ע' "	בן שפתל
ע' 55	בשראן בן גאלב אבן אלמוקמי אליתים
ע' 59	מאיר החזן ביר' מבורך ר'
ע' 56	מוסי בן הבה בן סלמן
ע' 55	מסאפר בן ישעיה בן אסראייל
ע' 58	סאלם בן נסים אלעבלאני
ע' "	סעדיה הזקן בר' שלמה הניכר בן צגיר
ע' "	שלמה בן סעדיה בן צגיר

* על ההכרה בתנהגות מפתח-שמות של אישים בסוף כל קטע גניזה המתפרסם בדפוס ראה הצעתי בסוף המאמר: יהודי כיבר בארץ-ישראל בסוף התקופה הערבית, ידיעות ז' (ת"ש), ע' 83-84.